

STRUKTURALNE PRZEMIANY W GOSPODARCE NIEMIEC ZACHODNICH

W kręgu krajów kapitalistycznych gospodarka Niemiec zachodnich zaliczana jest powszechnie do najbardziej dynamicznie rozwijających się w latach po II wojnie światowej. Uzasadnieniem takiego twierdzenia jest tempo wzrostu gospodarczego, które było w NRF wyższe niż w innych krajach kapitalistycznych. Ilustruje to poniższe zestawienie dla dziesięciolecia 1949—1959:

TABELA I
Tempo wzrostu produktu społecznego w krajach kapitalistycznych w latach 1949—1959
(przeciętny przyrost roczny w %)

Kraj	%
Niemcy zachodnie	7,4
Austria	5,7
Włochy	6,1
Holandia	4,5
Francja	4,5
Belgia	3,1
Anglia	2,5
USA	3,9

Według: *Some Factors in Economic Growth in Europe during the 1950's*. United Nations, Geneva 1964, Ch. II. s.l.

Przyczyn tak pomyślnego dla NRF rozwoju gospodarczego szukać należy przede wszystkim w korzystnej strukturze gospodarczej, jaka ukształtowała się tam w wyniku całego kompleksu przemian, które przyniosła II wojna światowa. Przemiany te w bardzo wysokim stopniu ułatwiły dostosowanie produkcji NRF do charakteru popytu rynkowego — zarówno krajowego, jak i światowego — co stworzyło podstawy dynamicznego tempa wzrostu gospodarczego.

Struktura ekonomiczna każdego kraju nie jest jednak czymś stałym. W procesach życia gospodarczego ulega ona z reguły wolnym, ale nieustannym przeobrażeniom. Zmieniają się też zewnętrzne warunki gospodarowania, co w wypadku Niemiec zachodnich — bardzo silnie powiązanych z rynkami zagranicznymi — ma szczególne znaczenie.

W niniejszym artykule zamierzamy podjąć próbę naszkicowania tych

przemian w gospodarce NRF i ukazania ich wpływu na tempo wzrostu ekonomicznego tego kraju.

Wychodząc z powyższego punktu widzenia wydaje się celowe — podobnie jak to czyni G. Stolper¹ — podzielić powojenne lata na trzy okresy: 1) lata odbudowy politycznej i gospodarczej (1948—1952); 2) lata ekspansji gospodarczej (1952—1957) oraz 3) lata po 1958 r., charakteryzujące się narastaniem przejawów niestabilności w gospodarce Niemiec zachodnich. Każdą z tych faz cechuje swoisty układ czynników gospodarczych, wywierających swój wpływ na tempo wzrostu gospodarczego.

W pierwszych latach powojennych gospodarka Niemiec zachodnich podlegała polityce władz okupacyjnych, które — mniej lub bardziej konsekwentnie — realizowały uzgodnione jeszcze w okresie działań wojennych zadania, a szczególnie: 1) zlikwidowanie ekonomicznych podstaw siły militarnej Niemiec oraz — co się ściśle łączyło z pierwszym — 2) ograniczenie potencjału gospodarczego Niemiec do rozmiarów niezbędnych dla zapewnienia zatrudnienia zamieszkującej tam ludności i poziomu życia, nie przekraczającego jednak poziomu innych, zwyciężkich krajów europejskich. W sumie celem tej polityki było ograniczenie potencjału ekonomicznego Niemiec do takich rozmiarów, by nie stał się on ponownie podstawą zagrożenia innych krajów europejskich.

Realizacja tych sojusznicznych zobowiązań nie trwała długo. Wchodząc na drogę polityki „zimnej wojny” mocarstwa zachodnie radykalnie zmieniły kurs polityczny wobec Niemiec zachodnich, zastępując politykę ograniczeń polityką pomocy gospodarczej. Status okupacyjny zlikwidowano i utworzono samodzielne państwo zachodniemieckie. Zniesiono ograniczenia produkcyjne i kontrolę Zagłębia Ruhry, inicjując równocześnie szeroko zakrojoną pomoc gospodarczą dla nowo utworzonej Niemieckiej Republiki Federalnej. W tym samym czasie podjęto decyzję remilitaryzacji NRF i włączenia jej w system militarny Zachodu. W takiej atmosferze politycznej weszły Niemcy zachodnie w pierwszą fazę swego samodzielnego rozwoju gospodarczego. O jego sukcesach zdecydować miał głównie posiadany potencjał i struktura gospodarza.

Z tego punktu widzenia istotne znaczenie posiadał fakt, iż na obszarze Niemiec zachodnich skupiona była lwia część potencjału przemysłowego b. Rzeszy Niemieckiej, wraz z centrum przemysłu ciężkiego w Zagłębiu Ruhry. Tu — na obszarze stanowiącym około 50% terytorium b. Rzeszy — skupiało się przed wojną 61% wartości produkcji przemysłowej. Wagę tej koncentracji podnosi jeszcze i to, że był to głównie przemysł dóbr produkcyjnych o decydującym znaczeniu dla przyszłego rozwoju gospodarczego. Koncentracja tych gałęzi przemysłu znacznie wykraczała ponad przeciętną. W Niemczech zachodnich skupiało się prawie w całości wydobycie rudy żelaza, produkcja surówki żelaza i stali, około 80% wydobycia węgla i tyleż

¹ G. Stolper, *Deutsche Wirtschaft seit 1870*. Tübingen 1964, s. 258.

produkcji wyrobów żelaznych, stalowych i metalowych². Zdolność produkcyjna tego potencjału przemysłowego podniesiona została ponadto znacznie w okresie przygotowań wojennych oraz w czasie wojny. Inwestycje z tego okresu czasu — ułatwione grabieżą podbitych przez Niemcy krajów, niską stopą życiową ludności niemieckiej oraz ogromnym wyzyskiem około 10 mln ludności wywiezionej na przymusowe roboty do Niemiec z krajów okupowanych — podniosły wartość majątku kapitałowego w Niemczech zachodnich w latach 1936—1943 z 51,18 do 71,66 mld DM, licząc w cenach stałych z 1950 r.³ Równocześnie dokonywała się modernizacja aparatu produkcyjnego, podnosząca jego wydajność. Pod koniec wojny przeciętny wiek maszyn fabrycznych w Niemczech zachodnich wynosił najwyżej 15 lat, podczas gdy np. we Francji — 25 lat⁴. W ostatecznym rachunku oznaczało to, że przyrost zdolności produkcyjnej przemysłu był wyższy niż przyrost majątku kapitałowego (40%). Pod koniec wojny, gdy bieżące usuwanie zniszczeń powstałych w wyniku wzmożonych nalotów lotniczych stało się niemożliwe, ten potencjał produkcyjny uległ w istocie niewielkiemu osłabieniu. Także krótkotrwały powojenny demontaż, podjęty na podstawie umowy poczdamskiej, zmniejszył zdolność produkcyjną zachodniemieckiego przemysłu o zaledwie około 3,5%. W sumie można szacunkowo przyjąć, że potencjał przemysłowy Niemiec zachodnich był po wojnie około 40% wyższy niż przed 1939 r.⁵

Bardziej skomplikowanie kształtował się natomiast problem siły roboczej, niezbędnej dla produkcyjnego wykorzystania tego potencjału przemysłowego. Braki na rynku pracy, spowodowane niskim przyrostem naturalnym oraz stratami wojennymi, były w latach wojny skutecznie likwidowane deportacją do Niemiec cudzoziemców z podbitych krajów europejskich. Gdy po zakończeniu wojny odzyskali oni możliwość powrotu do swych miejsc zamieszkania, rozwarła się luka między potencjałem przemysłowym a zasobami siły roboczej. Wbrew oczekiwaniom i w tym wypadku skutki wojny okazały się korzystne dla interesów gospodarczych Niemiec zachodnich. Napływ milionowych rzesz uciekinierów a następnie przesiedleńców z ziem nie wchodzących w obszar powojennych Niemiec — który można z punktu widzenia długofalowych procesów ekonomicznych traktować jako przyspieszenie w krytycznym momencie trwających od dziesiątek lat ruchów lud-

² B. Gleitze, *Ostdeutsche Wirtschaft, Industrielle Standorte und volkswirtschaftliche Kapazitäten des ungeteilten Deutschland*. Berlin 1956, ss. 170—172.

³ R. Kregel, *Anlagevermögen, Produktion und Beschäftigung der Industrie im Gebiet des Bundesrepublik von 1924 bis 1956*. Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung (Institut für Konjunkturforschung), Berlin 1958, s. 94.

⁴ A. Pièttre, *L'Economie Allemande Contemporaine (Allemagne Occidentale), 1945—1952*. Paris 1952, s. 318.

⁵ Szczegółowe uzasadnienie tego szacunku patrz: Z. Nowak, *Źródła i dynamika rozwoju produkcji przemysłowej Niemiec zachodnich*. „Przegląd Zachodni” nr 3/1961.

ności znanych pod nazwą *Ostflucht* — nie tylko wypełnił tę lukę, ale zapewnił rozwijającej się gospodarce NRF rezerwy siły roboczej na kilka lat⁶.

Dzięki tej grupie ludności możliwe było wykorzystanie stojącego do dyspozycji potencjału przemysłowego i podnoszenie następnie zatrudnienia w stopniu dyktowanym potrzebami rozwijającej się gospodarki i to w ramach polityki niskich płac, wzmacniającej pozycję konkurencyjną przemysłu NRF na rynkach zagranicznych i umożliwiającej szeroko zakrojoną politykę inwestycyjną.

Dodać do tego trzeba pomoc zagraniczną, zwłaszcza w ramach planu Marshalla, która odegrała szczególną rolę w likwidowaniu słabych ogniw gospodarki Niemiec zachodnich, a przede wszystkim w likwidacji napiętego bilansu płatniczego. Ponadto rozwiązała ona problem zaopatrzenia gospodarki zachodnioniemieckiej w niezbędne do produkcji surowce. W tych warunkach ukształtowała się w Niemczech zachodnich specyficzna struktura gospodarcza. Charakteryzowała się ona z jednej strony silnie rozwiniętym potencjałem przemysłu dóbr inwestycyjnych, którego zdolność produkcyjna znacznie przekraczała chłonność rynku wewnętrznego i który wymagał z tych względów dla wykorzystania swoich mocy produkcyjnych szerokiej ekspansji zewnętrznej. Z drugiej strony — charakteryzowała się ona istnieniem znacznych, niewykorzystanych rezerw siły roboczej, których włączenie do procesów produkcji wymagało zbliżenia jej do ośrodków przemysłowych, co wiązało się ściśle z zaniedbanym w ubiegłych dziesiątkach lat problemem mieszkaniowym.

Dopasowanie tych strukturalnych elementów dokonało się w pierwszym okresie powojennego rozwoju gospodarczego Niemiec zachodnich, tj. w latach 1948—1952. Ramy dla tego procesu tworzyła pragmatyczna polityka gospodarcza, obliczona na zapewnienie wyrobom przemysłu zachodnioniemieckiego niskich, konkurencyjnych cen na rynkach zagranicznych. Opierała się ona przede wszystkim na polityce niskich płac obniżającej koszty produkcji i hamującej szybszy wzrost importu konsumpcyjnego oraz na polityce „drogiego pieniądza”, przeciwdziałającej tendencji wzrostu cen wewnętrznych i zwiększającej konkurencyjność na rynkach zagranicznych. Tę politykę, proklamowaną pod nazwą *Soziale Marktwirtschaft*, podporządkowano w całości idei prymatu eksportu jako podstawie powojennego rozwoju gospodarczego. Zapoczątkowana została ona drastyczną reformą walutową w czerwcu 1948 r., opartą na konwersji, redukującej ilość pieniądza w obiegu o ponad 90%⁷. Reforma ta uzupełniona została następnie szeregiem posunięć o charakterze finansowym i podatkowym. Choć jej efekty dały się szybko odczuć, co wyraziło się głównie we wzroście produkcji przemysłowej z 53,5 w czerwcu 1948 do 93 w styczniu 1950 r. (1936 = 100), to jednak

⁶ Taką ocenę tej wielkiej migracji ludności daje np. H. C. Wallich w pracy pt. *Mainsprings of the German Revival*. New Haven 1955, s. 277.

⁷ Por. F. Grotius, *Die europäischen Geldreformen nach dem zweiten Weltkrieg*. „Weltwirtschaftliches Archiv” 1949, Band 63, Heft II, ss. 276—279.

w niewielkim stopniu realizowała ona podstawową koncepcję polityki gospodarczej, mianowicie — szeroką ekspansję na rynki zagraniczne. A sytuacja stawała się tym bardziej napięta, że — prócz istnienia w dalszym ciągu znacznych nie wykorzystanych rezerw produkcyjnych — zaczęło wzrastać bezrobocie, osiągając swój szczyt w lutym 1950 r. liczbą prawie 2 mln osób. Wprawdzie rozpoczynająca swą działalność liberalizacji wymiany Europejska Organizacja Współpracy Gospodarczej (OECE), jak i zaawansowane prace nad utworzeniem Europejskiej Unii Płatniczej, w orbitę których to organizacji została NRF włączona, otwierały w perspektywie szanse wzrostu ekspansji eksportowej, jednak w stosunku do napiętej sytuacji wewnętrznej był to proces zbyt powolny. W tej sytuacji czynniki kierujące gospodarką NRF poczuły się zmuszone do rewizji swej koncepcji gospodarczej w kierunku koncesji z zasady prymatu eksportu na rzecz mniej korzystnej dla ekspansji gospodarczej polityki pełnego zatrudnienia. Nim jednak nowy, zmodyfikowany program gospodarczy zaczęto realizować, wybuchła wojna koreańska, która stworzyła zupełnie nowy układ na rynkach zagranicznych i nowe, nieoczekiwane perspektywy dla ekspansji eksportowej Niemiec zachodnich. Wojna spowodowała silny wzrost aktywności gospodarczej w krajach zachodnich. Koncentrowała się ona jednak głównie na produkcji zbrojeniowej, tworząc swoistą lukę na rynkach zagranicznych, którą posiadające nadmiar zdolności produkcyjnych i nieobciążone produkcją zbrojeniową Niemcy zachodnie bez trudności wypełniły. Od tego też czasu NRF mocno usadowiła się na rynkach zagranicznych, czerpiąc z nich w następnych latach główne bodźce dla rozwoju swej gospodarki.

W sumie, w pierwszym okresie (1948—1951) Niemcy zachodnie uwolniły się od większości ograniczeń gospodarczych nałożonych przez mocarstwa okupacyjne, przeprowadziły separatystyczną reformę walutową i wypracowały typ gospodarki eksportowej, który — przy wydatnej pomocy zagranicznej — pozwolił w krótkim czasie uaktywnić gospodarczo znaczne, niewykorzystane zasoby potencjału przemysłowego i siły roboczej. Produkt społeczny Niemiec zachodnich, wynoszący w 1936 r. 48,0 mld DM, wzrósł z 41,7 w połowie 1948 r. do 64,8 mld w końcu 1951 r. — licząc w cenach stałych z 1936 r.⁸ Jeszcze wydatniej wzrosła produkcja przemysłowa. W czerwcu 1948 r. jej wskaźnik — przyjmując wskaźnik 1936 = 100 — wynosił 54, a w końcu 1951 r. osiągnął poziom 153⁹.

Drugi okres, tj. lata 1952—1957, jest etapem czerpania korzyści z sytuacji wewnętrznej i zewnętrznej, jaka ukształtowała się po wojnie koreańskiej. Trwający, z niewielkimi wahaniem, boom eksportowy stwarzał ożywcze bodźce dla rozwoju gospodarczego NRF i umacniania jej pozycji na rynkach zagranicznych, a szczególnie na rynku zachodnioeuropejskim, który tradycyjnie był głównym odbiorcą wywozu niemieckiego. Rola eksportu w roz-

⁸ H. C. Wallich, *Mainsprings of the German Revival*, op. cit., s. 36.

⁹ Tamże, s. 96.

woju gospodarczym Niemiec zachodnich uwidacznia się w porównaniu przyrostu zbytu produktów przemysłowych przeznaczonych na rynek krajowy i zagraniczny.

TABELA II
Przyrost zbytu produktów przemysłowych w stosunku do roku ubiegłego w latach 1952—1957 w procentach

Rok	Zbyt zagraniczny	Zbyt krajowy
1952	17,9	7,4
1953	10,2	5,2
1954	21,3	10,4
1955	17,7	18,2
1956	19,6	10,3
1957	16,5	6,0

Źródło: „Wirtschaft und Statistik” nr 2/1958, s. 99.

Jak wielką rolę odgrywała w tej ekspansji zmiana kursu politycznego aliantów zachodnich wobec NRF wskazuje fakt, iż ponad połowa eksportu maszyn, przemysłu ciężkiego i chemicznego pochodziła w 1954 r. z przedsiębiorstw, które uprzednio znajdowały się na liście demontażowej¹⁰.

Ten kurs polityczny był wyrazem szerszej koncepcji amerykańskiej, zmierzającej do stworzenia pod swym przewodnictwem z Europy zachodniej silnego bloku ekonomicznego, politycznego i militarnego. Dla realizacji tej koncepcji Stany Zjednoczone inspirowały powołanie szeregu organizacji zachodnioeuropejskich, udzielając krajom aprobującym tę politykę szerokiej pomocy materialnej.

Odbudowa gospodarcza i remilitaryzacja Niemiec zachodnich odgrywała w tych planach główną rolę. Dla ekspansji eksportowej NRF był to czynnik o znaczeniu decydującym.

Dwie organizacje europejskie odegrały tu szczególnie wielką rolę: Europejska Wspólnota Węgla i Stali oraz Europejska Organizacja Współpracy Gospodarczej (OEEC), łącznie z działającą w jej ramach Europejską Unią Płatniczą.

Europejska Wspólnota Węgla i Stali, pomyślana jako podstawa niedoszłej do skutku Europejskiej Wspólnoty Obronnej i Europejskiej Wspólnoty Politycznej, stworzyła niezbędne warunki dla szybkiego odrodzenia się przemysłu ciężkiego Niemiec zachodnich. W ramach tej organizacji zniesiono Międzynarodowy Zarząd Ruhry, zaprzestano demontażu przemysłu Niemiec zachodnich i zlikwidowano ograniczenia produkcyjne, nałożone statusem okupacyjnym. Wprawdzie ta organizacja nie doprowadziła do remilitaryzacji NRF — dokonało się to przez włączenie Niemiec zachodnich do Unii Zachodnioeuro-

¹⁰ G. Stolper, *Deutsche Wirtschaft seit 1870*, op. cit., s. 276.

pejskiej i NATO w 1955 r. — stworzyła jednak podstawy szybkiego rozwoju przemysłu NRF. Podobną rolę, jaką w ekspansji przemysłu zachodniemieckiego odegrała EWWS, w ekspansji eksportowej odegrała Europejska Organizacja Współpracy Gospodarczej (OEEC). W jej ramach kraje zachodnioeuropejskie, uczestniczące w pomocy z funduszy planu Marshalla, zobowiązane były realizować program wzajemnej liberalizacji wymiany. W celu ułatwienia liberalizacji wymiany od strony rozliczeń walutowych, utworzono w ramach OEEC organizację multilateralnych rozliczeń — Europejską Unię Płatniczą¹¹. Niemcy zachodnie posiadały wszelkie dane, aby najpełniej wykorzystać ułatwienia, jakie im oferowały te organizacje. Ich struktura przemysłu bowiem była odpowiednio dostosowana do powojennej koniunktury w dziedzinie dóbr inwestycyjnych, a szanse, jakie otwierał im przez znoszenie ograniczeń handlowych rynek europejski, pobudzały do wysokiej stopy inwestycji, ułatwianej korzystną sytuacją na rynku pracy i restrykcyjną polityką pieniężną rządu. Niskie płace, a więc i relatywnie niskie ceny, zwiększały konkurencyjność na rynkach zagranicznych. Dochodził do tego brak — przynajmniej do 1955 r. — większych obciążeń zbrojeniowych. Na tej sprzyjającej fali zewnętrznej i wewnętrznej przeżyły Niemcy zachodnie też okres dynamicznego wzrostu gospodarczego. Wartość produktu społecznego w cenach bieżących wzrosła z 97,2 mld DM w 1950 do 134,2 w 1952 i 213,6 mld w 1957 r., co oznacza, iż w 1957 r. wskaźnik wzrostu produktu społecznego wynosił 218 w stosunku do 1950 r. i 159 w stosunku do 1952 r.¹²

W tym czasie produkcja przemysłowa wzrosła z 125 (1950 = 100) w 1952 do 203 w 1957 r. — co w stosunku do 1936 r. oznaczało wzrost wskaźnika do 225¹³. Najsilniejszą dynamikę wzrostu wykazywały jednak obroty zagraniczne. Wartość eksportu wzrosła z 8,4 mld DM w 1950 i 16,9 mld w 1952 r. do 36,0 mld DM w 1957 r. Oznaczało to równocześnie wzrost kwoty eksportowej przemysłu z 8,5% w 1950 do 15,1% w 1957 r. Ponieważ wzrost importu był znacznie wolniejszy (1950 — 11,4; 1952 — 16,2 i 1957 — 31,6 mld DM), powiększały się rezerwy złota i dewiz i to z 0,7 mld DM w 1950, 4,6 mld w 1952 do 25 mld w 1957 r., czyniąc z NRF głównego wierzyciela europejskiego, którego waluta była najbardziej stabilna.

W sumie ten drugi okres w powojennym rozwoju gospodarczym Niemiec zachodnich można scharakteryzować jako lata dynamicznego wzrostu i ekspansji na rynki zagraniczne. Z tych rynków płynęły główne bodźce dla rozwoju gospodarczego NRF, który to proces od strony wewnętrznej ułatwiany był szczególnie korzystnie dostosowaną do takiej ekspansji strukturą ekonomiczną, cechującą się silnie rozwiniętym przemysłem przetwórczym i znacznymi zasobami siły roboczej.

¹¹ Por. L. Müller-Ohlsen, *Vom Biletarismus zur europäischen Währungs-politik*. W pracy zbiorowej: *Währungspolitik in der europäischen Integration*. Baden—Baden 1964, ss. 149—163.

¹² Według: *Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik Deutschland 1961*, s. 544.

¹³ Tamże, s. 224.

Ostatni — trwający w dalszym ciągu — okres nie da się tak wyraźnie, jak poprzednie, określić czasowo. Charakterystyczne dla niego elementy kształtują się powoli, nadając jednak nowe i coraz wyraźniejsze piętno gospodarce zachodniemieckiej. Waga tych przemian strukturalnych polega na tym, że obejmują one w zasadzie te wszystkie główne elementy gospodarki NRF, które decydowały o sukcesach gospodarczych w latach pięćdziesiątych. Wykryształizowały się one dla polityki gospodarczej Niemiec zachodnich jako problem tzw. magicznego trójkąta — mianowicie problem zapewnienia stabilnego poziomu cen, wysokiego poziomu zatrudnienia i równowagi w bilansach płatniczych. W centrum uwagi — ze względu na rolę w rozwoju gospodarczym w latach minionych, jak i w nadchodzących — znalazło się zagadnienie siły roboczej. W krajach Europy zachodniej brak siły roboczej stał się już w pierwszych latach powojennych jednym z głównych problemów ekonomicznych. Wyjątek stanowiła Niemiecka Republika Federalna. Tu przyrost ludności w wieku produkcyjnym wynosił w latach 1950—1960 — po fali uciekinierów i przesiedleńców głównie w wyniku napływu imigrantów z NRD — około 16%. Natomiast np. we Włoszech wynosił on tylko — 10%, Holandii — 9%, Francji — 3%, a w Belgii zaledwie 0,3% i Anglii — 0,9%¹⁴.

Ta pomyślna sytuacja na najczulszym bodaj odcinku gospodarczym Europy zachodniej, jakim jest rynek pracy, dawała gospodarce NRF szereg istotnych korzyści. Pozwalała dłuższy czas utrzymywać płace na stosunkowo niskim poziomie, co miało zasadnicze znaczenie dla kształtowania się kosztów produkcji oraz dla zapewnienia wyrobom przemysłowym korzystnych warunków konkurencyjnych na rynkach zagranicznych.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych zaczęły występować coraz wyraźniej oznaki zmian w tej dziedzinie. Na fali ekspansji gospodarczej rezerwy na rynku pracy zaczęły się szybko wyczerpywać, prowadząc do stanu „pełnego zatrudnienia” a następnie i „ponadpełnego zatrudnienia”¹⁵.

Tabela III, zestawiająca stopę przyrostu zatrudnienia i współczynnik bezrobocia, obrazuje ten proces.

Od 1959 r. liczba wolnych miejsc pracy zaczęła coraz szybciej przekra-

¹⁴ A. Lamfalussy upatruje w tym główną przyczynę tak kontrastowo odmiennego tempa rozwoju gospodarczego Anglii i NRF w latach powojennych (A. Lamfalussy, *The United Kingdom and the Six. An Assay on Economic Growth in Western Europe*. London 1963, ss. 28—30).

¹⁵ Szacunki *Statistisches Bundesamt* na lata 1965—1970 przewidują w istocie rzeczy prawie całkowitą stagnację wzrostu zatrudnienia, a nawet zakładają jego regres.

Zatrudnienie:

	wersja I	wersja II
1964 r.	27 148	27 148
1965 r.	27 179	27 159
1970 r.	27 176	26 906

Według: „Wirtschaft und Statistik” nr 5/1965, ss. 318—319.

TABELA III
Przyrost zatrudnienia i współczynnik bezrobocia w NRF
(1950—1962)

Rok	Przyrost zatrudnienia w stos. do roku ubiegłego	Współczynnik bezrobocia*
1950	5,1	10,3
1951	4,1	9,0
1952	3,8	8,4
1953	3,8	7,5
1954	4,9	7,0
1955	5,8	5,1
1956	4,5	4,0
1957	1,9	3,4
1958	2,1	3,5
1959	4,0	2,4
1960	1,2	1,2
1961	2,7	0,8
1962	1,8	0,6
1963	2,6	0,7
1964	0,4	0,6

* Stosunek bezrobotnych do ogółu najemnych pracowników zawodowo aktywnych (zatrudnionych + bezrobotnych). Cyt. za: J. Bartosik, *Rynek pracy. Monografia Niemiec współczesnych, NRF*. Instytut Zachodni, Poznań 1965, ss. 189 i 192; „Wirtschaft und Statistik” nr 3/1965, s. 148.

czać ilość bezrobotnych, zaostrzając coraz bardziej konkurencyjne zabiegi o wolną siłę roboczą. Proces ten ilustruje poniższe zestawienie:

TABELA IV
Ilość wolnych miejsc pracy na 1 bezrobotnego

1954	śr. roczna	-8,9
1957	„	-3,1
1959	„	-1,7
1960	„	+1,9
1962	„	+7,0
1963	3 kw	+6,2
1964	„	+6,9

Źródło: „Wirtschaft und Statistik” 10 i 11/1962; *Economic Survey of Europe 1964*, Ch. II, s. 29.

W tych warunkach coraz większą rolę zaczął odgrywać werbunek cudzoziemców do pracy w NRF. Ich liczba wzrosła z 108 tys. w 1957 r. do 279 tys. w 1960 r., do 644 tys. w 1962 r. i 977 tys. w 1964 r., by następnie przekroczyć granicę miliona. Ten przyrost spowodował, że zaczął szybko powiększać się

udział cudzoziemców w stosunku do ogółu zatrudnionych, stawiając NRF w tym zakresie w czołówce krajów europejskich¹⁶.

TABELA V
Cudzoziemcy w procencie krajowej siły roboczej

Kraj	1963	1964
NRF	3,2	3,7
Austria	0,4	0,6
Holandia	0,8	1,0
Norwegia	1,0	1,0
Szwecja	3,3	3,6
Szwajcaria	24,0	24,0

Źródło: *Economic Survey of Europe 1964*, Ch. II, s. 34.

W warunkach trwającej prosperity gospodarczej trudności na rynku pracy znalazły swój wyraz w trwałej tendencji do wzrostu płac. Wprawdzie i w ubiegłych okresach płace wzrastały, ale wzrost ten nie przekraczał jednak w zasadzie wzrostu wydajności pracy, nie stwarzał tym samym dla gospodarki nacisku inflacyjnego¹⁷. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych sytuacja zaczęła się już zmieniać. W latach 1953—1960 (1953 = 100) wydajność na godzinę roboczą wynosiła 147, a płace godzinowe w tym czasie osiągnęły wskaźnik 164, w wyniku czego koszt płacy na jednostkę wytworu podniósł się do 112¹⁸. Sytuację w początkach lat sześćdziesiątych przedstawia poniższe zestawienie:

TABELA VI
Place nominalne, realne i wydajność pracy w przemyśle NRF

Rok	Place		Wskaźnik kosztów utrzymania	Wydajność pracy na 1 rob. przem.
	nominalne	realne		
1958	100	100	100	100
1961	127,0	122	105	120,9
1962	139,6	136,7	109	126,8
1963	149,1	137,1	112	133,5
1964	160,8	145,8	115	144,8

Źródło: „Wirtschaft und Statistik” (różne zeszyty).

¹⁶ Według „Frankfurter Allgemeine Zeitung” z 16 IV 1966, udział cudzoziemców w ogóle zatrudnionych w NRF wynosił już w 1954 r. 4,4% i podniósł się do 5,4% w 1955 r., by osiągnąć na początku 1966 r. 5,5%.

¹⁷ Według zestawienia „Frankfurter Allgemeine Zeitung” z 26 II 1966, ogólny wzrost wydajności w gospodarce NRF wynosił w 1955 r. (1950=100) 138, gdy wzrost płac realnych w tym czasie osiągnął wskaźnik 137. W 1960 r. wydajność wzrosła do 173, a płace do 174, a w 1964 r. płace realne wskaźnikiem 215 przekroczyły o 12 punktów wskaźnik wydajności (203).

¹⁸ Zob. A. Maizels. *Industrial Growth and World Trade*. London 1963, s. 218.

W omawianym okresie — jak wykazuje tabela — płace wzrastają szybciej niż wydajność pracy, przy czym jest to już zjawisko permanentne.

Równocześnie z tymi procesami zaczęło występować na arenie życia gospodarczego Niemiec zachodnich nowe zjawisko, mianowicie obniżanie się wartości marki zachodnioniemieckiej w wyniku wzrostu cen. Jego nasilenie obrazuje porównanie dwóch następujących po sobie pięcioleci.

TABELA VII

Procentowy wzrost cen w Niemczech Zachodnich

Rok	Ceny producentów wyrobów przemysł.	Ceny budowl mieszkalnych	Ceny detaliczne	Koszty utrzymania
1954/59	4	21	8	9
1959/64	5	40	11	12

Źródło: „Wirtschaft und Statistik” nr 12/1965, s. 818.

Te nowe elementy w gospodarce Niemiec zachodnich torowały sobie drogę w atmosferze strajków gospodarczych i szerokich dyskusji między przedstawicielami sfer gospodarczych i rządowych z jednej strony oraz reprezentantami związków zawodowych — z drugiej strony. Pierwsi popierali dotychczasową koncepcję polityki płac, których wzrost zależy od wzrostu wydajności pracy (*produktivitätsorientierte Lohnpolitik*), która na zasadzie porozumienia między przywódcami związkowymi i władzami politycznymi przestrzegana była w ubiegłych latach. Umożliwiała ona poprzez wysokie zyski przedsiębiorstw wysoką stopę inwestycji i modernizację zakładów oraz zapewniała wysoką konkurencyjność na rynkach zagranicznych. Taka polityka płac stała się też jednym z głównych czynników sukcesów zachodnioniemieckiej gospodarki. Jej zmiana — według poglądów tej grupy — prowadzi do zwyczajki kosztów produkcji, zwyczajki cen i osłabienia pozycji konkurencyjnej. Wzrost płac — według określenia kanclerza Erharda — prowadzi do wyprzedzaży koniunktury¹⁹.

Przedstawiciele pracowników najemnych przeciwstawiają tym argumentom swoją koncepcję „aktywnej polityki płac”. Jej celem jest zmiana w podziale dochodu narodowego na korzyść świata pracy. Z natury rzeczy wychodzi ona z założenia, że wzrost płac winien być szybszy niż miało to miej-

¹⁹ Ten sposób argumentowania pomija bardzo istotny fakt, że przez wiele lat zarobki w Niemczech zachodnich kształtowały się wiele poniżej zarobków osiągniętych w innych krajach zachodnioeuropejskich, choć wydajność ekonomiczna gospodarki uzasadniałaby stosunek wręcz odwrotny. Z tych względów podwyżki płac w NRF można traktować bardziej jako proces wyrównywania tej swoistej luki. Od 1958 r. proces ten staje się widoczny:

ści dotychczas. Za tą koncepcją przemawia fakt, że udział konsumpcji w dochodzie społecznym Niemiec zachodnich nieprzerwanie się obniża, naruszając deklarowane zasady „porządku społecznego”.

TABELA VIII

Udział prywatnej konsumpcji (K) i inwestycji (I) w produkcie społecznym w procentach

Kraj	1948		1950		1953		1958		1960		1962		1964	
	K	I	K	I	K	I	K	I	K	I	K	I	K	I
Austria	.	.	73	19	68	18	63	22	63	24	65	24	61	24
Belgia	77	15	.	.	72	15	69	16	69	18	67	19	66	20
Dania	73	13	.	.	69	16	68	17	66	19	65	20	64	21
Francja	.	.	67	16	67	16	66	18	65	18	64	19	64	21
NRF	.	.	64	19	60	20	59	22	57	24	57	26	56	26
Włochy	71	17	.	.	71	19	64	20	63	22	61	23	61	21
Anglia	72	12	.	.	67	14	66	15	66	16	65	16	65	17
USA	68	16	.	.	63	16	65	16	64	16	62	16	62	16

Źródło: *Statistical Yearbook 1961*, ss. 497–504; „Monthly Bulletin of Statistics” Januar 1966, ss. 170–174.

Jak wynika z powyższej tabeli, udział konsumpcji w produkcie społecznym jest tradycyjnie najniższy właśnie w NRF. Stąd — argumentowano — nie jest to problem osłabienia koniunktury w wyniku zwyczajki płac, gdyż z reguły towarzyszył jej proces wzrostu wydajności pracy, lecz uszczuplanie w pewnym stopniu nadzwyczaj wysokich zysków przedsiębiorców. Jak wykazują przy tym liczby statystyczne, działalność inwestycyjna nie tylko nie osłabła w okresie, gdy płace zaczęły wzrastać szybciej, lecz wręcz odwrotnie — udział inwestycji w produkcie społecznym podniósł się znacznie. Nie można więc wzrostu cen kłaść po prostu na karb wzrostu płac. Trudno oprzeć się wrażeniu, że cała fala dyskusji wokół problemu płac jest zasłoną dymną, osłaniającą główne źródło załamania się równowagi finansowej, mianowicie działalność finansową rządu. Od szeregu lat wydatki budżetowe rządu wzrastają prawie dwukrotnie szybciej, niż tempo wzrostu dochodu narodowego. Ponieważ przy tym po stronie dochodów budżet nie jest z reguły realizowany, a wydatki stale wzrastają, prowadzi to do coraz większego zadłużenia. Od

c.d. przyp. 19

Zarobki godzinowe brutto robotników przemysłowych
(w przeliczeniu na siłę nabywczą DM)

	1958	1964		1958	1964
USA	6,30	8,10	Belgia	2,55	3,60
Szwecja	3,70	5,50	NRF	2,51	4,28
Anglia	3,60	4,50	Francja	2,15	3,20
Szwajcaria	2,90	4,05	Holandia	2,00	4,20
			Włochy	1,50	2,30

Według: „Die Zeit” z 14 I 1966 r.

1949 r. zadłużenie publiczne wzrosło w NRF do 85 mld DM, z czego ponad $\frac{1}{3}$ przypada na zadłużenie rządu. W końcu 1965 r. wynosiło ono 36,5 mld DM, co wynosi prawie dokładnie połowę budżetu na rok 1966. Sama obsługa tego zadłużenia wynosi 1,3 mld DM rocznie. W tych warunkach zrównoważenie budżetu staje się problemem coraz trudniejszym, a presja inflacyjna przybiera na sile. Szczególnie inflacyjnie działają stale wzrastające wydatki zbrojeniowe, które powiększając dochody nie przyczyniają się do wzrostu podaży dóbr rynkowych. Wydatki te wzrosły z 5,5 mld DM w 1954 do 18,8 mld DM w 1964 r., a ich udział w wydatkach budżetowych podniósł się z 19,7% do 34%. Głównie z tych względów utrzymywana przez wiele lat równowaga budżetowa stanęła pod znakiem niepewności²⁰. Do wzrostu cen przyczynili się wreszcie sami przedsiębiorcy, którzy dzięki wysokim zyskom podnoszą często popyt inwestycyjny ponad miarę potrzeb gospodarczych.

Istnieje wreszcie pewna grupa ekspertów, którzy przyczyny osłabienia stabilności walutowej i wzrost tendencji inflacyjnych upatrują nie tyle w wewnętrznych procesach gospodarczych, ile w problemie tzw. importowanej inflacji. Polega ona na tym, że mimo wszystko wzrost cen za granicą jest szybszy niż w NRF, co wprawdzie stwarzało zawsze dodatkowe bodźce dla eksportu, z drugiej jednak strony podrażało zagraniczne towary względnie osłabiało skłonność do importu, przerzucając siłę nabywczą na rynek krajowy, a tym samym wzmagając tendencje do wzrostu cen.

W tym sensie też każdy nowy boom eksportowy może być spowodowany

TABELA IX
Wskaźniki cen detalicznych
(1953=100) (1958=100)

Kraj	1955	1958	1960	1962	1964
Belgia	101	108	102	104	111
Dania	.	.	103	115	126
Francja	101	121	110*	119*	108
NRF	102	109	102	108	114
Włochy	105	113	102	117	124
Holandia	108	117	103	108	119
Szwecja	104	119	105	112	119
Anglia	106	119	102	110	115

* Wskaźnik tylko dla Paryża

Źródło: *Statistical Yearbook 1961*, ss. 474–485; „Monthly Bulletin of Statistics” Januar 1966, ss. 156–164.

²⁰ Przychody i wydatki budżetowe NRF w mld DM

	1954	1957	1960	1961	1964
Przychody	27,3	33,2	42,5	48,1	54,6
Wydatki	27,9	33,2	42,6	48,1	55,4
w tym zbrojeniowe	5,5	7,3	9,4	11,7	18,8

Źródło: *Statistical Yearbook 1961*, s. 578; *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1965*, ss. 110–111 oraz „Die Zeit” z 28 I 1966.

nasileniem tendencji inflacyjnych za granicą i prowadzić do nacisku inflacyjnego wewnątrz kraju. Z tych względów coraz częstsze są głosy, zalecające wprowadzenie elastycznego kursu wymiennego. Przykładem takiego kroku jest rewaluacja marki zachodnoniemieckiej w marcu 1961 r., zmieniająca dotychczasowy kurs 1 dol. = 4,20 DM na 1 dol. — 4,00 DM. Rewaluacja zmierzała nie tyle do osłabienia ekspansji eksportowej, pobudzanej wzrostem cen za granicą, ile do zahamowania wzrostu cen wewnętrznych i pobudzenia importu. Była to przede wszystkim ochrona przed „importowaną inflacją”.

Na tle tych koniunkturalnych zjawisk toczyły się jednak procesy, zmieniające w istotny sposób sytuację Niemiec zachodnich w handlu zagranicznym. Niemcy od dziesiątek lat miały z krajami Europy kontynentalnej dodatni bilans handlowy. Wynikało to głównie ze struktury eksportu, na którą składały się przede wszystkim wysokowartościowe wyroby przemysłowe. Import surowców i środków żywności rozkładał się przy tym także na wiele pozaeuropejskich krajów. Struktura gospodarcza Niemiec zachodnich po II wojnie światowej jeszcze bardziej ten układ utrzymywała. Gdy jednak do przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych stopa przyrostu eksportu znacznie wybiegała poza wskaźniki wzrostu gospodarczego, to w ostatnich latach ekspansja ta wyraźnie słabnie, w związku z czym jej tempo zbliża się do ogólnego, zwolnionego tempa wzrostu gospodarczego. Import natomiast, choć w dalszym ciągu kształtujący się znacznie poniżej wartości eksportu — w dużym stopniu dzięki nieprzerwanemu korzystnemu kształtowaniu się *terms of trade* — wykazuje trwałą tendencję do szybszego tempa wzrostu niż eksport. Podstawy dodatniego bilansu handlowego, który decydował o pozycji finansowej Niemiec zachodnich za granicą, wydają się w perspektywie czasu ulegać przez to osłabianiu. Ma to szczególne znaczenie z tych względów, że płatności z tytułu usług i świadczeń nieodpłatnych wykazują trwałe powiększające się saldo ujemne.

Kilka liczb statystycznych pozwoli zilustrować te przemiany strukturalne w gospodarce Niemiec zachodnich (tabela X).

Liczby zawarte w powyższej tabeli charakteryzują przemiany strukturalne, jakie ujawniły się w gospodarce Niemiec zachodnich w okresie ostatnich lat. Przejawiają się one przede wszystkim w znacznym spadku tempa wzrostu gospodarczego zarówno w produkcji globalnej, jak i w zakresie produkcji przemysłowej. Wiąże się to bez wątpienia ściśle z dużym spadkiem przyrostu zatrudnienia, którego nie może zrekomensować znaczny zresztą przyrost wydajności produkcji. Podobnie jak w ubiegłych latach głównym bodźcem rozwoju pozostaje nadal ekspansja eksportowa, której wskaźniki przewyższają wskaźniki ogólnego rozwoju gospodarczego, co oznacza dalsze pogłębianie zależności gospodarczej NRF od rynków i koniunktury zagranicznej. Charakterystyczną zmianą w stosunku do lat ubiegłych na tym odcinku jest jednak szybsze tempo wzrostu importu niż eksportu. Ponieważ równocześnie bilans usług i świadczeń nieodpłatnych wykazuje coraz większe saldo ujemne, dochody z eksportu przestały wystarczać dla wyrównania bilansu obrotów bie-

zących. Tradycyjnie wysokie nadwyżki tego bilansu, które stanowiły podstawę tworzenia znacznych rezerw dewiz i złota, radykalnie się skurczyły. Jego saldo dodatnie utrzymuje się głównie dzięki znacznym dochodom, płynącym od stacjonujących w NRF wojsk obcych. Na tym tle zrozumiałe są też obawy kół gospodarczych przed możliwością likwidacji względnie zmniejszenia liczby wojsk alianckich stacjonujących na obszarach Niemiec zachodnich. Musiałoby się to w poważnym stopniu odbić na pozycji płatniczej NRF.

Przemiany strukturalne w gospodarce NRF, ogólnie biorąc, objęły te wszy-

TABELA X

	1950		1958			1964		
	wartość	wskaznik	wartość	wskaznik	o roczna stopa wzrostu	wartość	wskaznik	o roczna stopa wzrostu
Produkt społeczny (w cenach bież.) w mld DM	97,8	100	291,5	236	11,3	412,5		
w cenach z 1954 mld DM	112,8	100	206,8	183	7,8	307,3	165	8,7
Produkcja przemysłowa netto		100		209	9,7		148	6,8
Przemysł dóbr inwestycyjnych (brutto)		100		245	11,7		149,2	6,9
Przemysł dóbr konsumpcyjnych (brutto)		100		234	11,2		147	8,6
Zatrudnienie (mln)	20,3	100	24,5	120	4,7	26,9	154	7,5
				100			110	1,6
Eksport w mln DM	8 356	100	38 154	455	20,8	68 233		
Import w mln DM	10 670	100	30 629	288	13,7	58 365	178	10,1
Bilans handl.	-2314		+7505			+9868		11,3
Bilans usług.	-372		-3233			-8858		
Bilans świadczeń nieodpł.	+2065		-1890			-4820		
Dochody z usług dla wojsk obcych	+209		+4100			+4220		
Saldo obr. bieżących	-412		+6482			+1410		

Źródło: *Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland* (różne roczniki); „Wirtschaft und Statistik” (różne zeszyty).

stkie najważniejsze elementy, które w latach pięćdziesiątych decydowały o sukcesach ekonomicznych Niemiec zachodnich. W pierwszej kolejności do-

tyczy to przyrostu zatrudnienia, który decydował o nadzwyczaj wysokim tempie wzrostu gospodarczego i z którym wiązała się polityka niskich płac, konkurencyjność eksportowa na rynkach zagranicznych oraz relatywnie niska kwota importowa. Drastyczny spadek przyrostu zatrudnienia osłabił znacznie tempo wzrostu, wywarł nacisk na płace oraz ceny i na pozycję konkurencyjną za granicą. Te przemiany wiążą się ściśle z drugim elementem, na którym opierały się sukcesy gospodarcze w poprzednim okresie, mianowicie ze względnie stabilną walutą. Jej miejsce zajęła trwała presja inflacyjna, kumulująca zwłaszcza działanie takich czynników, jak stały wzrost wydatków rządowych, szczególnie wydatków na zbrojenie, wzrost płac i efekty tzw. importowanej inflacji z zagranicy. Zjawiska te wywierają wolny, ale systematyczny wpływ na najczulszy problem gospodarczy NRF, mianowicie na jej pozycję gospodarczą za granicą. Najbardziej charakterystycznym przejawem zmian na tym odcinku — jak już wspomnieliśmy — jest szybsze w ostatnich latach tempo wzrostu importu niż eksportu. Zjawisko to można przyjąć za wskaźnik osłabiania się konkurencyjności eksportu NRF za granicą, co w perspektywie czasu wiąże się ściśle z problemem stabilności marki zachodnioniemieckiej i wewnętrzną koniunkturą gospodarczą.

Radykalna zmiana w ciągu szeregu ostatnich lat warunków gospodarowania w Niemczech zachodnich nie mogła pozostać bez wpływu i na koncepcję polityki gospodarczej. Stwarza ona zawsze specyficzne ramy instytucjonalne i kształtuje formy wykorzystywania istniejących zasobów i warunków gospodarowania. Zachodnioniemiecka koncepcja polityki gospodarczej związana została od pierwszych chwil powstania NRF z neoliberalną doktryną „społecznej gospodarki rynkowej” (*Soziale Marktwirtschaft*). Polityka ta, postulująca oparcie mechanizmu gospodarczego o rynkowe funkcje wolnej konkurencji, od dawna odbiegła od jej doktrynalnych zasad. Powojenny rozwój gospodarczy Niemiec zachodnich jest równocześnie nieprzerwanym procesem powiększania się zakresu działalności gospodarczej państwa i stałego narastania interwencjonizmu, procesem pobudzania koncentracji i centralizacji produkcji, a przez to — jak zwykle przy narastaniu monopolizacji — procesem coraz większego różnicowania socjalnej pozycji poszczególnych grup gospodarczych²¹. Jeśli mimo to rząd NRF nieprzerwanie i kurczowo deklaruje swą politykę gospodarczą jako „gospodarkę rynkową”, to przypisać to trzeba kalkulacjom na propagandowe efekty polityczne. Ma to być przekonujący dowód, że Niemcy zachodnie odcinają się zdecydowanie od metod polityki gospodarczej okresu nazistowskiego, kiedy to gospodarka niemiecka systematycznie podporządkowywana była celom imperialistycznej polityki wojennej.

W tym kontekście nie jest też zaskakującym to, że w tych specyficznych

²¹ Por. Z. Nowak, *Zarys czynników rozwoju gospodarczego Niemiec zachodnich*; rozdz. III: *Doktryna „społecznej gospodarki rynkowej”*. Instytut Zachodni, Poznań 1960.

trudnościach gospodarczych, przed jakimi stanęły sfery rządzące w NRF, w latach sześćdziesiątych, poszukiwanie środków zaradczych nie obraca się w sferze środków oferowanych przez system „gospodarki rynkowej”, lecz tym szybciej oscyluje w kierunku stworzenia takich ram gospodarowania, które ułatwiłyby dalszą interwencję państwa w życiu gospodarczym i kierowanie nią pod kątem politycznych potrzeb rządu. Dalsze bowiem finansowanie celów polityki rządowej w oparciu o dotychczasowe instytucje polityki gospodarczej stało się zbyt niebezpieczne dla przyszłej koniunktury gospodarczej. Tendencje te znalazły swój wyraz w rządowym projekcie tzw. ustaw stabilizacyjnych, które znalazły się na forum parlamentarnym w 1966 r. Ustawy te nie prezentują zwartej koncepcji działania. Trudno by było nazwać je programem czy planem polityki gospodarczej. Tak w zakresie środków jak i celów ograniczają się one do ogólnikowych i stereotypowych sformułowań, które równie dobrze mogą się znaleźć w programach gospodarczych każdego innego państwa. I tak wśród środków mowa jest o konieczności antycyklicznej orientacji polityki budżetowej, szczególnie drogą wieloletniego planowania finansowego, o uelastycznieniu tradycyjnej polityki kredytowej banków i większym oddziaływaniu jej na kształtowanie popytu inwestycyjnego itp. Cel tych ustaw to stabilizacja wewnętrzna, wzrost gospodarczy i równowaga w stosunkach gospodarczych z zagranicą²². W istocie rzeczy zmierzają one w tym samym kierunku, w którym w szerszym aspekcie życia politycznego NRF oscyluje tzw. ustawodawstwo stanu wyjątkowego z tendencją do coraz silniejszej koncentracji władzy gospodarczej i politycznej w ręku państwa.

Spróbujmy podsumować rozważania zawarte powyżej. Niemcy zachodnie uzyskały w wyniku wojny i powojennych przemian politycznych niezwykle pomyślny układ gospodarczy, dzięki któremu znalazły się pod względem tempa rozwoju gospodarczego w czołówce krajów zachodnich. Ta pomyślna konstelacja warunków gospodarczych ulegała z natury rzeczy z biegiem czasu osłabieniu, prowadząc do typowych dla rozwiniętych krajów kapitalistycznych trudności gospodarczych. Powiększone zostały one jednak w istotny sposób politycznymi aspiracjami NRF, które pociągały za sobą konieczność coraz to większych nakładów środków finansowych. Środki podejmowane dla przezwyciężenia tych trudności oznaczają dalsze odchodzenie od deklarowanej w NRF doktryny „społecznej gospodarki rynkowej” — na rzecz dalszej koncentracji siły ekonomicznej i politycznej w rękach państwa.

²² Por. „Bulletin des Presse- und Informationsamtes der Bundesregierung”, 16 IX 1966, nr 121, s. 957.